

9. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1971. Т.1.

СУМ **Джерела**
СУС Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1971. Т.1.
 Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічачо, 2001.

*Людмила Недбайло**
 Інститут української мови НАН України
 УДК 161.2.81. 374

ПОХОДЖЕННЯ ТА АВТОРСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ МАРІЇ МАТІОС

У статті висвітлено особливості художньої мови творів сучасної української письменниці Марії Матіос, зокрема її фразеологічного фонду: проаналізовано походження та особливості трансформації фразеологічних одиниць відповідно до стилістики твору.

Твори Марії Матіос відзначаються різноплановістю й багатством фразеологічного фонду, де часто трапляються діалектні варіанти, які мають відповідники в літературній мові. Іноді відповідник легко відтворюється в уяві читача, а іноді, коли фразеологізм притаманний лише закарпатським говорам, пересічна людина не відразу здогадується, про що йдеться.

Значення слова „фразеологія” використовується в широкому й у вузькому розумінні. До фразеології у широкому розумінні зараховують ідіоми, фразеологічні сполучення і стійкі вирази (прислів'я, крилаті вислови тощо). У вузькому – лиш ідіоми та стійкі сполучення слів, функціонально співвіднесені зі словом як номінативною одиницею. Досліджуючи творчість письменниці, будемо мати на увазі фразеологізм у широкому значенні.

Джерелом цього дослідження стали твори Марії Матіос – драма на три дії „Солодка Даруся” (далі – СД), психологічна розвідка „Щоденник страченої” (далі – ЩС) та гомеричний роман-симфонія „Містер та місіс Ю в країні укрів” (далі – М). За змістом і характером ці твори істотно різняться між собою. „Солодка Даруся” – це трагічна розповідь про долю однієї жінки, яка через важке моральне потрясіння втратила глузд, про історичні події, які відбувалися у 30–40-х роках в буковинському і галицькому ареалах. Зовсім протилежним за змістом і формою є твір „Містер і місіс...” – це гостра сатира на політичні постаті і події у період „помаранчевої революції”. На відміну від „Солодкої Дарусі”, цей твір призначений для підготовленої аудиторії, оскільки вся його канва складається із натяків, асоціацій, алюзій, сугестій, гри слів. За кожним персонажем стоїть конкретна реальна особа, і авторка ставить перед читачем своєрідне завдання – розгадати, а хто ж саме криється за тим чи іншим казковим героєм. Роман „Щоденник страченої” не схожий ані за змістом, ані за характером написання ні на драму, ні на гомеричний роман. Він перебуває ніби на периферії цих двох творів. „Щоденник страченої” – це сповідь жінки про своє життя, думки, переживання. Читачка аудиторія цього твору залежить насамперед від індивідуальних симпатій та вподобань.

Хоча за характером названі твори є надзвичайно різноплановими, вони становлять однаково значний інтерес для дослідження. У творах можна спостерегти найрізноманітніший спектр фразеологізмів: від старослов'янського походження до сучасних народних новотворів і авторських трансформацій на свій лад.

* © Л. Недбайло, 2006

Багатство і розмаїття фразеологічних одиниць, що свідчить про обізнаність письменниці у народних традиціях. У „Солодкій Дарусі” фразеологізми мають здебільшого діалектний характер, або відповідають літературній нормі, в романі „Містер і місіс...” фразеологізми мають гумористичний характер, авторка часто вдається до трансформації фразеологічних одиниць з метою увиразнити чи зацентувати увагу на певному явищі чи понятті (напр.: *вбити не одного, а трьох вовків*). У „Щоденнику страченої” фразеологізми використовуються відповідно до літературних норм, вживаються у загальноживаному значенні.

Щоб зрозуміліше й точніше вивчити склад фразеологізмів, ми класифікуємо їх на групи за походженням і в межах кожної групи проаналізуємо особливості їхнього вживання.

Питання **походження** фразеологізмів є неоднозначним і остаточно не розв’язаним. Багато з них втратили свої дериваційні зв’язки з своєю першоосновою, хоча значна кількість їх і зберегла. Найбільшу групу становлять фразеологізми, які **беруть свій початок з народних уст**: *тільки в тільки* (М); *півсвіту плаче – півсвіту скаче* (М); *від Києва до Лубен* (М); *невістка – псяча кістка* (М); *винна невістка* (М); *де двоє любляться – там двоє чубляться* (М); *гуляє вітер в голові* (М); *дурний, як чобіт* (М); *біла гарячка* (М); *червоний, мов печений рак* (М); *не йняти віри своїм очам* (М); *захлинатися власною слиною* (М); *не стає терцю* (М); *красуватися, як дівка на виданні* (М); *перевірити все до нитки* (М); *топтатися, як у дурному розумі* (СД), *цезнути*, *як річкова нявка* (СД); *плюнути в очі* (СД); *обертати язиком* (СД); *ревіти, як бугай* (СД); *яке їхало – таке здибало* (СД); *згоріти ні за цапову душу* (СД); *чутти голими п’ятами* (СД); *захлинатися слиною* (СД); *не твоє псяче діло* (СД); *замітати язиком* (СД); *морочити голову* (СД); *розпускати язик* (СД); *просвітити в чотири пальці* (ЩС); *зазирати, як ворона в кістку* (ЩС); *ламати голову* (ЩС); *висіти на волоссі* (ЩС); *піти світ за очі* (ЩС); *біс його знає* (ЩС); *брати бика за роги* (ЩС); *і бровою не вести* (ЩС); *іде дах* (ЩС); *вивести на чисту воду* (ЩС).

У „Солодкій Дарусі” велика кількість фразеологізмів є **діалектними**, такими, що притаманні виключно буковинському ареалу. Серед них такі: *піти у глину* – означає померти; *най язик чиряки обсилають* – прокльон, лайка; *фиркати, як огир* – гніватися, *огиром* на Буковині називають жеребця [2: 138]; *не мати смальцю в голові, а Бога в череві; ходять, як фіра без дишла* – гордо себе вести, *фіра* (*хвир, хвіра, хвюра*) – порожній або із сіном чи соломою віз [2:197]; *дати шміру* – дати прочуханки, *шмір* – це мазь, вживана для замочування ткацького шнура [2: 218]; *розиматувати на дрібні кавалки* – знищити, *кавалок* – кусень [2: 8]; *видко, дурний піп хрестив; бола скосила* – *бола* означає легку хворобу, слабкість [2: 28]; *ходити, як мотилишині вівці* – значить бути затурканими, переляканими, *мотилица* – вошинова міль у вулику [2: 126]; *най шляк трафить* – лайка; *розуміти справжню грижу; тримати дямбу на заперті* – тримати язика за зубами, *дямба* (*варга, гемба*) означає зневажливо губу, пор. пол. *Warga* [2: 165]; *морицятися, як сушенця після коптіння на возниці, сушенця* (*шушенця*) – сухофрукти, *возниця* (*бужарка, бужарня, вазниця, озниця*) – приміщення для сушених фруктів і копчення м’яса [2: 180]; *лемент, ніби кого дорізали*.

Багато фразеологізмів у творах Марії Матіос (зокрема у творі „Містер і місіс Ю в країні укрів”) мають **міфологічне походження** (напр., з римської і грецької міфології): *гордійв вузол* – означає заплутану справу, *розрубати* чи *розплутати гордійв вузол* – означає розв’язати складне сплетіння обставин швидким і несподіваним способом [3: 68]; *пандорина скринька* – вмістилище зла, лиховісний дар [3: 257]; *лаври першості* – означає бути першим, найкращим у чомусь [3: 68]; *канути в лету* – назавжди чи надовго зникнути, піти в небуття [3: 145]; *береги туманного Альбіону* – щось далеке і невідоме [3: 68]; *народ прагне хліба і видовища* – вимога юрби, що прагне задоволення своїх низьких інстинктів [3: 298].

Чимало фразеологізмів біблійного походження: *брама раю, хрест Голгофи, ганебний стовп, пастор заблудлих; месіанська місія; брама ества; мати Тереза.*

Численною у творчості письменниці є група новостворених одиниць. Вважають, що виникнення нових фразем зумовлене причинами, закладеними в самій суті слова, тобто в тому, що воно є назвою не окремого предмета з його індивідуальними властивостями, а цілого класу однорідних предметів, переважно назвою нейтральною [1: 48].

Новостворені фразеологізми: *олив'є з вінегретом укупи* (ЩС) – означає щось незрозуміле; *поза Івана-Покивана* (М) – означає покірність і згоду в усьому, відсутність власної думки; *зійти з рейок* (ЩС) – втратити попередній ритм, не встигати у чомусь; *всесвітня павутина* (ЩС) – про комп'ютерну мережу Інтернет. Трапляються молодіжні жаргони: *ловити кайф* (ЩС) – отримувати задоволення від чогось, насолоджуватися чимось [5: 130-131]; *сидіти на голці* (ЩС) – регулярно вживати наркотики (внутрішньовенно) [5: 86-87].

Запозичення з інших мов: *шерше ля фам* (з фр. м.); *чинити характері* (з яп. м.); *пояс шахіда* (з тур. м.); *підмосковні вечори* (з рос. м.); *диявол ховається у деталях* (з фр. м.).

Запозичення з різних галузей наук: з медицини запозичений термін *клінічна смерть* (ЩС), що означає забуття, склероз; політичний термін *гонка озброєнь* (ЩС); з геометрії – *непорушній, як теорема Піфагора* (ЩС), що означає стабільність і незмінність у чомусь; з географії – *вершина Джомолунґми* (ЩС), що означає високу мету.

У творі „Містер і місіс Ю в країні укрів” дуже часто трапляються трансформовані фразеологічні одиниці, які надають тексту сатиричного і водночас індивідуально-авторського характеру: *маємо те – що дозволила мати*, від вислову *маємо те, що маємо; злодій, в якого шапку вкрали* – від приказки *на злодій шапка горить; воли не ревуть, як ясла повні* – трансформована назва твору П.Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні”, яка вже давно вживається незалежно від самого твору і його автора; *поміняти шкуру ягняти на шкуру вовка* – трансформація фразеологізму *вовк в овечій шкурі; вбити не одного, а трьох вовків* – переінакшений фразеологізм *вбити одним махом двох зайців; удар з ока в око – око за око, зуб за зуб.*

Фразеологізми літературного походження: *зачерпнути шоломом води* – зі „Слова о полку Ігоревім”; *шапка Мономаха; коні не винні* – від назви повісті М Коцюбинського „Коні не винні”.

Отже, у драмі „Солодка Даруся” фразеологізми здебільшого мають народнорозмовне походження, часто трапляються діалектні варіанти буковинського ареалу (*тримати дямбу на заперті, ходити, як фіра без дишла; шляк би його трафив; не мати смальцю в голові, а Бога в череві*), переважна більшість цих одиниць мають свої відповідники у літературній мові.

У психологічній розвідці „Щоденник страченої”, авторка вживає фразеологічні сполучки в основному біблійного, міфологічного походження (*гордів вузол; пандорина скринька; авгієві стайні*).

Гомеричний роман-симфонія „Містер і місіс Ю...” містить фразеологічні одиниці, переважна кількість яких представлена у вигляді трансформацій, що мають переважно гумористичний, іронічний, викривальний характер (*вбити не одного, а трьох вовків; злодій, у якого шапку вкрали; маємо те, що дозволила мати*). Не досить часто, але трапляються переінакшення назв відомих творів, напр.: *воли не ревуть, як ясла повні*.

Таким чином, розглянувши фразеологічні одиниці творів Марії Матіос, можна зауважити, що специфіка і характер їх вживання залежать, насамперед, від жанру тексту (роман, психологічна розвідка, гомеричний роман-симфонія).

Література

1. Гуцульські говірки: короткий словник / За ред. Я. Закревської. – Львів, 1997.
2. Демський М. Українські фраземи і особливості їх творення. – Л., 1981.
3. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови УЛІМ / К., 1975.

4. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк, В.В.Дятчук, Н.М.Неровня, Ф.О.Федоренко. – Наукова думка 2003.
5. Ставицька Л.О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К., 2003.

*Людмила Пашинська**,
Київський національний лінгвістичний університет (Київ)
УДК 811.161

ЕЛІПСИС ЯК СПОСІБ СКОРОЧЕННЯ КОМПОНЕНТНОГО СКЛАДУ ФРАЗЕМ-ІННОВАЦІЙ У МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті йдеться про один із способів структурної трансформації фразем-інновацій, використовуваний у мові публіцистики кінця ХХ – поч. ХХІ століть, – еліipsis. На самостійно зібраному матеріалі простежено всі можливі зміни в компонентному складі нових фразем, проаналізовано три види контекстуального еліпсування – скорочення, стиснення та конверсію.

Досить поширеним способом індивідуально-авторських трансформацій структури інноваційних фразеологізмів є еліipsis, або редукція, – звуження рамок фразеологічних одиниць, скорочення або зменшення кількості їх компонентів для економії мовних засобів і лаконізації мовлення. Опущений складник таких стійких мовних одиниць можна легко поновити в певному контексті. Деякі мовознавці розглядають цей процес як один із способів імплікування, тобто намагання зменшити кількість компонентів фразеологічної одиниці до однієї лексеми [2: 80–81]. При цьому певна синтагматична структура (стійкий зворот) і вицленований із неї компонент-лексема можуть мати схожий десигнат – сигніфікативний, денотативний і конотативний аспекти [4: 216]. Однак у працях із фразеології дослідники наголошують на тому, що семантичні структури фразеологізму і похідного утворення повністю ніколи не збігаються, зважаючи на те, що фразеологічне значення – це єдність змісту і форми, а форма завжди передбачає два компоненти і більше.

Процес імплікування розглядають у межах явища семантичної конденсації (від лат. *condensatio* – згущення, ущільнення), яка, на думку І.А. Самойлової, є яскравим виявом універсальної тенденції до економії мовних засобів як внутрішньо системного стимулу лексико-семантичних змін.

На прикладі інноваційної фраземи *велика сімка* можемо спостерігати перехід сталого виразу до розряду лексем. Так, замість неї на сторінках сучасної української преси читаємо еліпсовану фразеологічну одиницю *сімка*, пор.: *Приблизно з 2010 р. почнеться перехід від енергетичної епохи до інформаційної. Вона стане основою не тільки всіх сфер життя на Землі, але й основою воєн майбутнього. «Сімка» найбільш високорозвинених країн світу (США, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція, Японія, Італія) уже в 2020–2030 рр. міцно увійде в цю стадію розвитку і відірветься від інших країн на десятки років* (СП, 29.10–04.11.2003); *Участь Михайла Горбачова в зустрічі «сімки» сама по собі вже революція* (УМ, 15.08.1991). Такий перехід фраземи до розряду лексем якоюсь мірою може супроводжуватися зміною стилістичного забарвлення і семантики збереженого компонента.

Як слушно зауважують В.Д. Ужченко і Л.Г. Авксентьев, при семантико-структурному стягненні фразеологічної одиниці відбувається міжрівнева «переорієнтація»: розширюється валентність, тобто процес, за якого слово набуває здатності вступати в зв'язки з певними іншими словами й утворювати словосполучення,

* © Л. Пашинська, 2006